

о. Юрій МИЦИК (Київ)

З ІСТОРІЇ КОДАКА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

Кодак, заснований у 1635 р. біля першого, Кодацького, дніпровського порога (на правому боці Дніпра), дав початок місту, яке сьогодні має назву Дніпро (Катеринослав–Новоросійськ – Катеринослав – Січеслав – Дніпропетровськ). З Кодака почався новий етап у заселенні та освоєнні всього Надпоріжжя – території сучасної Дніпропетровської області. Уже 1 жовтня 1648 р. фортецею Кодаком оволоділи українські повстанці Богдана Хмельницького, вибивши з неї війська Речі Посполитої, і з того часу він став найважливішим опорним пунктом на південних рубежах тодішньої України, центром Кодацької паланки Війська Запорозького; з виникненням Кодака стало можливим інтенсивне освоєння краю і в першу чергу його околиць, які нині входять до складу міста Дніпра: у 1650 р. вище за течією Дніпра виник Новий Кодак (сюди перемістився центр паланки після зруйнування Кодака (Старого Кодака) у 1711 р. за умовами Прутського миру; у 1656 р. між Кодаками (ближче до Старого Кодака) виникло поселення дніпрових лоцманів (Лоцманська Кам'янка); пізніше ще одне козацьке поселення – Мандриківка, у 1688 р. на лівому боці Дніпра при впадінні у нього Самари козаки Івана Мазепи збудували Новобогородицьку фортецю, а у першій половині XVIII ст. на правому боці Дніпра виникли ще поселення: Половиця (нині – самий центр Дніпра між залізничним вокзалом і парком ім. Т. Г. Шевченка), Діївка (1775), Сухачівка (1770) і т. д., словом створилося потужне ядро поселень, з якого потім виріс (1787) губернський центр¹.

Джерела з історії Кодака (Старого Кодака) як центру Кодацької паланки збереглися дуже погано, як і в цілому документи Старої Січі. Хоча про нього часом згадується в джерелах (найяскравіша згадка міститься у російсько-українському договорі 1654 р., у т. зв. “Березневих статтях”), але документів власне адміністрації Кодака майже не збереглося. Так, відомо лише про один лист кодацького полковника Харка Кривого, писаний у 1665 р. до наказного гетьмана Лівобережжя Данила Єрмоленка, надрукований у “Актах ЮЗР”. Але пошуки в архівах відомого археографа І. Л. Бутича принесли нові знахідки: у Центральному державному історичному архіві України у Києві

¹ Детальніше про це див.: *Мицик Ю. А.* Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997; *о. Юрій Мицик.* Кордони і землі Війська Запорозького (XV – середина XVII ст.) // *Магістеріум.* – К., 2001. – Вип. 7: Історичні студії. – С. 4–12.

(фонд 137, опис 1, № 127) було виявлено копійну книгу Свято-Преображенського Мгарського монастиря в Лубнах, а в її складі – низку документів гетьманів, кошових отаманів і полковників Кодацької та Самарської паланок Запорозької Січі, які стосувалися Кодака та його околиць. Однак публікація цих документів І. Л. Бутичем пройшла непоміченою, та й не всі документи, що стосувалися даного регіону, були видані з рукопису І. Л. Бутичем. Тим часом вони дають унікальні свідчення з історії Кодака та його околиць останньої третини XVII – початку XVIII ст.

Річ у тім, що Мгарський монастир як мінімум з 70-х років XVII ст. володів рибними промислами у Романковому і Таромському, але час від часу зазнавав різних “кривд” від місцевих жителів, більшість яких становили безперечно козаки, і тому гетьмани України, кошові отамани, полковники паланок виступали в обороні монастирських промислів. Романкове (Романківський стан) і Таромське були дуже важливими центрами рибних промислів і у такій якості згадуються як мінімум у 1552 р.² Згадуються ці населені пункти і в описі України Г. Л. Боплана. Так, Боплан пише про дніпровий острів Романів, на котрий “збирається багато рибалок, які прибувають з Києва та інших міст”, трохи нижче його розташований Таренський ріг, “що є одним із найкращих для проживання місць, які я коли-небудь бачив”³. Під Романковим треба розуміти, за всіма ознаками, не тільки острів, а й поселення на правому боці Дніпра, розташоване біля цього острова. Нині воно увійшло до складу Кам’янського (Дніпродзержинська), а Таромське – є смт. Дніпропетровського району, фактично передмістям Дніпра. Зазначимо, що в “Історії міст і сіл Української РСР” вік цих населених пунктів штучно занижувався, щоб полегшити завдання теоретикам “Новоросії”, які замовчували козацький період в історії краю⁴.

Отже, першим за хронологією публікації І. Л. Бутича є універсал кодацького полковника Андрія Домонтовича від 22(12).09. 1677 р. (з Кодака), яким підтверджувалося надання кошовим отаманом (чи не Іваном Сірком?) “Романковського уступу” Мгарському монастиреві. Цікаво, що тут згадується чернець Палладій Крутий, який, вочевидь, тривалий час вже керував цими монастирськими рибними промислами, і його наступник о. Євфимій⁵. Але вже у 1684 р. знову бачимо тут о. Палладія, якому чинили кривди “в борошнах, рибах и в інших речах” люди, що простували до рогу “з Дону, з Тору и городов оукраїнних през Самар (нині – Новомосковськ, що у 25 км від Дніпра, на березі Самари) на сей бок Днепра” (універсал кошового отамана Григорія Івановича Єремєнка від 28(18).06. 1684 р.)⁶. Очевидно, у розвиток цього універсалу кодацький полковник Іван Лобко видає свій універсал не раніше 12(2).03. 1685 р., з Кодака, на “стан Романков”, де згадує про свій попередній універсал, виданий восени 1684 р., і говорить про о. Палладія як про небіжчика⁷.

² Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. – Т. 1. – № 14. – С. 84.

³ Боплан Г. Л. Опис України. – К., 1990. – С. 38.

⁴ История городов и сел Украинской ССР. – 2-е изд. – Днепропетровск, 1977. – С. 17, 230, 351.

⁵ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К.; Львів, 2006. – Ч. II. – С. 538.

⁶ Там само. – С. 540.

⁷ Там само. – С. 543.

Цим, очевидно, скористалися козаки Кодака та Самари і якийсь Севрук із Самари, на кривди від котрих скаржилися ченці, що проживали у Самарі. 22 (12) квітня 1688 р. подібний універсал, будучи в гирлі Самари, видав самарський полковник Матвій Каляненко, причому вказує на межі монастирських промислів: від гирла Самари до гирла Кільчені (річка, яка впадає у р. Самару). Тут же згадано якогось полковника Матвія, посланого чи то для розгляду конфлікту, чи то для уточнення кордонів монастирських промислів⁸. Трохи пізніше (18 (8).07. 1688 р.) кошовий отаман Филон Лихопой видав з Коша свій універсал⁹, погрожуючи карою кривдникам і персонально Севруку. У розвиток універсалу кошового було видано ще один універсал кодацького полковника Івана Лобка (від 29(19).09. 1688 р., з Кодака). Важливо, що у останньому згадується Таромське, яке було дане ченцям “з обради всего товариства”¹⁰.

15(5).08. 1688 р. (з табору на р. Самарі) гетьман Іван Мазепа своїм універсалом підтверджує права Мгарського монастиря на рибний стан в гирлі Самари, а 24(14).04. 1689 р. своїм новим універсалом бере “под нашу рейментарскую оборону” Романківський стан¹¹. 3.12. (23.11). 1696 р. аналогічний універсал він видав і щодо Романківського стану ігумену Іпатієві Горбачевському¹². Таке рішення правителя Гетьманщини, яке, без сумніву, було прийняте у зв’язку з побудуванням ним фортеці при впадінні Самари до Дніпра, при всій його важливості не могло не викликати невдоволення Коша, бо стосувалося земель Війська Запорозького. Цей один з конфліктів Січі з Гетьманщиною було в цілому залагоджено тільки з придушенням антиколоніального повстання 1708–1709 рр.

Однак і після повстання монастирськими угіддями Надпоріжжя продовжили опікуватися гетьмани. Жовтня 10 (29 вересня) 1709 р. гетьман Іван Скоропадський видав свій універсал в обороні Романківського стану, де говорилося зокрема “міючи стан з їзом вишшей Китайгорода, прозиваемий Романков, *отдавна* (курсив наш. – Ю. М.) до мнстра их належный”. Цей універсал було видано ігумену Мгарського монастиря о. Філарету Кошаківському. Цей останній, мабуть, доводився родичем “установнику” Межигірського монастиря на початку XVIII ст. і творцеві Межигірського літопису Іллі Кошаківському¹³. У розвиток цього універсалу 5.11. (24.10). 1709 р. було видано оборонний універсал полтавського полковника Івана Левенця, звернений в першу чергу “сотником кишінському, переволочанському и орлянському”, бо люди насамперед з цих сотень займалися рибними промислами на території “Романківського стану”. Ще пізніше (13 (2).03. 1710 р.) київський воевода князь Дмитрій Голіцин видав подібний указ в обороні цього “стану” від жителів Самари. Цікаво, що й після втечі запорожців (чи всіх?) на землі Кримського ханства (Кам’янська та Олешківська Січі) продовжували існувати досить великі козацькі міста (Самара). У відповідь на скаргу о. Філарета

⁸ Там само. – С. 541.

⁹ Там само. – С. 542.

¹⁰ Там само. – С. 543.

¹¹ Там само. – К.; Львів, 2002. – Ч. I. – С. 171; Ч. II. – С. 84.

¹² Там само. – Ч. II. – С. 206.

¹³ Про цей літопис див.: *Мыцык Ю. А.* Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С. 60, 63.

Кошаковського щодо цього ж стану 6 березня (23 лютого) 1711 р. гетьман Іван Скоропадський написав лист до полтавського полковника Івана Черняка, де вказував, що цим станом монастир володіє понад 40 років (тобто з кінця 60-х – початку 70-х років XVII ст.) і що священник Світайло неправомірно заволодів цим “станом”, якимось “виправивши” собі на нього гетьманський універсал. Однак Світайло не послухав цього наказу, і Скоропадський був змушений повернутися до цього питання у 1720 р., відповідаючи (11 (1).04. 1720 р.) на скаргу вже нового ігумена Мгарського монастиря о. Олексія Петрини. Тут же згадується про те, що Романківський стан належав до замку в Переволочній, і про незнаний лист гетьмана І. Мазепи до о. Іпатія Горбачевського у цій справі. Важко сказати, як склалася доля цих монастирських володінь у подальшому, бо пізніше Романкове і Таромське згадуються (хоч і нечасто) в документах Коша Нової Запорозької Січі як чисто козацькі поселення. Не виключаємо, що монастирська оренда цих місць промислів припинилася після виникнення Нової Січі у 1734 р. і повернення запорожців на старі місця. В усякому разі, Мгарський монастир, як і Межигірський та Микільський у Києві, відіграв важливу роль у освоєнні Надпоріжжя у XVII–XVIII ст.

Нижче наводимо тексти п’яти не друкваних раніше документів, про які згадувалося вище (двох універсалів та одного листа І. Скоропадського, універсалу полтавського полковника П. Левенця і указу київського воєводи Д. Голіцина) в надії, що вони будуть особливо цікавими історикам козацького краю – Надпоріжжя. Окрім того, надіємося, що публікація зробить невеликий крок для підготовки чергового тому “Українського дипломатарію”, а саме – документації гетьмана Івана Скоропадського.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1709, жовтня 10 (вересня 29). – Глухів. – Стверджувальний універсал гетьмана Івана Скоропадського

Пресвітлішого и державнішого великого (?) ншого его царского величества Войска Запорожского обох сторон Днєпра гетман Иоанн Скоропадский.

Пну полковникови Войска его црского пресвітлого величества Запорожского полтавскому, п.п. старшині полковой, сотником и всім войскового и посполитого чина полку Полтавского обивателем, кому тилко відати належит сим ншим ознаймуем універсалом, иж превелебний в Бгу гспдн отц иеромонах Филарет Кошаковский, игумен мнстира общежителного Всемлостивого Спса Мгарского лубенского, міючи стан з їзом вишшей Китайгорода, прозиваемий Романков, отдавна до мнстра их належний и універсалами антецессоров нших ствердженни, просил и ншого на оний же подтврждения. Ми теди, гетман, по усердном ншом всякого мнстрам стим примножения в них храмам Бжїім разширення, желанием (?) росказалисмо нш, з канцелярії ншой войсковой, потвржаючи тот стан и їз мнстреві Всемилоствивого Спса выдати. Зачим абы пн. полковник полтавский и кожний того полку обивател превелебному отцу Кошаковскому игумену мнстрия Всемилоствивого Спса Мгарского лубенского и по нем міючим быти сукцессорам з братиею в привлащєню того стану користий найменшое не важилсЯ чинити перешкоди и перепони грозим, упоминаем и приказуем.

Дан в Глухові септеврия 29 року 1709.

ЦДІАК України. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 15 зв. Копія XVIII ст. Текстові документа передусє заголовок, зроблений копійстом: “Універсал гетмана Іоанна Скоропадського, підтвердителний з изом вишей Китайгорода, прозиваемий Романков”.

№ 2

1709, листопада 5 (жовтня 24). – Полтава. – Оборонний універсал полтавського полковника Івана Левенця

Вшеляким старшином полку Полтавського, а особливо пном сотником кишинському, переволочанському и орлянському, и кождому кому бы о том відати належало, сим ншим ознаймуем писанем, иж от ясневелможного мил[ости] добродія ншого, его млости пна гетмана, превелебному в Бгу его млости гспдну отцу Кощаковському, игумену мнастиря Мгарского лубенского видан поважний універсал рейментарский, стверждающий обители Мгарской лубенской стан Романковский, вижей Китайгорода будучий, таким варунком, абы з полчан нших ништо не сміл и не важился найменшой чинит перешкоди в том рибном заводі и мнастирским людем и посланям. Прето такой виразной волі рейментарской універсальной чинячи досит, пилно пилно и сурово приказуем, аби ані един товариш з полчан нших в том Романковском стані не сміл добуватися на рибу под утраченем того всего, з чим бы появился там. Що подписом имени ншого[o] и притисненем печати полковой ствержаем.

В Полтаві октоврия 24 1709.

ЦДІАК України. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 78 зв.–79 (88 зв.–89). Копія другої половини XVIII ст. Заголовок, зроблений копійстом: “Лист пна Івана Левенця, полковника полтавського, оборонний на стан Романковский”. Внизу документа намальоване коло, в середині якого написано: “місто печати полковой”.

№ 3

1710, березня 13 (2). – Київ. – Указ київського воєводи князя Д. М. Голіцина

Его црского (далі йде титул князя Д. М. Голіцина. – *Ю. М.*)

Бил челом црскому влчству лубенского Мгарского Спского Преображенского мнстира игумен Филарет Кощаковский з братиею. Имеют они на реце Днепре недалеко от Самари угодя мнастирские урочища Романково с прилежащами и чтоб им дал оборонителний указ, даби в оние их угодя самарские жители не везжали и обид и разорения чинит не дерзали и самарские всякого чина жителям в оние их мнастирские угодя не везжать и обид и разорения им не чинит под. опасением наказаня. Во свидетелство сей указ подписую своею рукою, утверждаю печатю.

Дан в Киеве марта 2 дня 1710 году.

ЦДІАК України. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 14–14 зв. Копія другої половини XVIII ст. Заголовок, зроблений копійстом: “Указ от князя Димитрия Михайловича Голицина оборонний даби самарские жители в угодя Романково не віжали”. Внизу документа є запис копійста: “В подлинном тако подписано: «Кнзь Димитрий Галицин»”, а також намальоване коло, в середині якого написано: “місто печати княжской”.

№ 4

1711, березня 6 (лютого 23). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до полтавського полковника Івана Черняка

Мой ласкавий приятелю пне полковнику полтавский.

Превелебний в Бзі оц Филарет Кощаковский, игумен мнастира общежителного мгарского лубенского, з братиею жалостне прекладали в своей суплиці, что стан

рибний Романков, в Самари будучий, котрим они болше сорока літ владіють, отц Світайло по ншом універсалу, себі виданном, привлащает и не допускает им належних одбирати оттол користей, также до новопоселенной при лісі их, прозиваемом Ковжиже, на власних купленних ґрунтах, слободку в. м., а барзій п. сотник великобудиский неналежне интересуючися, людем тамошным, якие не з полку в. м., але з и иных містц поприходили, в прошлую руину били розишлися, а тепер збиратися туда почали, нестерпние обиди в подводах и в многих річах чинит, в чом яко просили ншого обаченя, так ми нарочно до в. м. пишучи, жадаем, если отц Світайло опачним яким уданем річи, виправил от нас на поменутий стан Романков універсал, вели в. м. указом ншим ему в оний не втручатися и жадной перешкоди отцем мгарским не чинити. Также прикажи в. м. п. сотникові великобудискому, чтобы он жадною мірою до вишмененной слободки их не интересовался и ніяких людем тамошным утисков чинити не дерзал, пишно и повторе о тое в. м. жадаючи, его же в сохранение Гду Бгу поручаем.

З Глухова февруария 23 1711 року.

ЦДІАК України. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 23 (29) – 23 зв. (29 зв.). – Копія XVIII ст. Текстові документа передує заголовок, зроблений копіістом: “Лист от Ивана Скоропадского, гетмана, писанный до полковника полтавского стороны изу Романкова и слободки под Ковживою”. Наприкінці документа є запис того ж копііста: “У подлинного тако подписано: «В. мсти зичливий приятель Иван Скоропадский, гетман Войска его црского престлага величества Запор[озкий]», а верху оногo листу надпись такова иміється «Его црского пртлаго влчества Войска Запорожского полковникові полтавскому пну Ивану Черняку, моему ласкаво-му приятелєві подати». А запечатан бил оний лист великою гетманскою печатию”.

№ 5

1720, квітня 11 (1). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до Олексія Петрини, ігумена Свято-Преображенського Мгарського монастиря

Мой велце млсцівий гспдне отче и приятелю.

Прислання од вшой превелебности чесний оц намістник з законником подали нам при листі его, так антецессора ншого, як и нш уже універсал в року 1709 виданный и иншие кріпости на стан рибний, прозиваемий Романков, служачи, котрим отц игумен Світайло, сщенник преображенский полтавський, виправил себі універсал нш, неслушне завладіл. Прето удивляемся ми, для чого вша превелебность през толикое время о том его, отца Світайла, без належного пререченого стану владініи до нас не одзивалися, ибо токмо один лист нш между означенными листами, кріпостями виділісмо, писаний еще 1711 року до пна полковника полтавского, чтобы он повеліл указом ншим отцу Світайлу оногo рибного стану Романкова одступившия и любо з листа антецессора ншого к игумену прежде бившему мгарскому покойному отцу Горбачевскому, писаного, який од тих же посланних вшой превелебности нам презентован, познається, что помянутый стан чили из Романков до замку ншого переволочанского належит и велено било для того помененному отцу Горбачевскому на иншом містцу їз забити, однак ми, не велячи борци (?) ншему переволочанскому до того стану и до рибной в оноm ловлів интересоватися респектом містца свотогo обители вшой превелебности, посылам указ нш до предпомянутого отца Світайла, варуючи, аби отец впред до того Романковского стану рибного жадного вступу не міл, леч би оногo обители вшой превелебности уступи як універсали нши, якие на

тот ез чрез яковийсь способ виправил, отдал би пну полковникові тамошному для отслання (?) и нам почому уже может вша превелебность своих мнастирских людей туда, на стан Романков, для ловлі рибной послати, предлагаем, и притом вшой превелебности всегдашним мливам поліцаемся.

З Глухова априля 1 року 1720.

ЦДІАК України. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 21 (28) – 21 зв. (28 зв.). Копія XVIII ст. Текстові документа передує заголовок, зроблений копійстом: “Лист Иоанна Скоропадского, гетмана, сторони Романковского стану”. Наприкінці документа є запис того ж копійста: “У подлинного тако подписано: «Вшей превелебности зичливий приятель Иоанн Скоропадский, гетман Войска его црского претлаго влчства Запор[озкий]». Да у того ж подлинного листу надпись такова іміється «В Бзі превелебному его млсти отцу Алексію Петрині, игумену мнстра Сто-Преображенского Мгарского лубенского, моему велце мцівому гспдну отцу и приятелеві». Да у подлинного листа печат гетманская іміється”.

о. Юрій Мицик (Київ). **З історії Кодака та його околиць**

У статті розглядається малодосліджене, але важливе і актуальне питання про заселення Середнього Подніпров’я в районі сучасного міста Дніпра та його околиць в XVII – на початку XVIII ст. Нововиявлені документи, які наводяться у додатках до статті, свідчать про видатну роль запорозького козацтва в даному процесі, відзначено також роль православного Свято-Троїцького Мгарського монастиря, який мав тут свої промисли. Ці факти зайвий раз доводять неспроможність російських фальсифікацій щодо начебто провідної ролі великоросійського етносу у заселенні краю.

Ключові слова: козацтво, Кодак, Січ, церква, ченці, гетьман, універсал.

о. Юрий Мыцык (Киев). **Из истории Кодака и его окрестностей**

В статье рассматривается малоизученный, но важный и актуальный вопрос о заселении Среднего Поднепровья в районе нынешнего города Днепра и его окрестностей в XVII – начале XVIII в. Выявленные в архивах документы, которые приводятся в дополнениях к статье, свидетельствуют о важнейшей роли запорожского казачества в данном процессе, отмечена также роль православного Свято-Троицкого Мгарского монастыря, который здесь имел свои промыслы. Эти факты лишний раз доказывают несостоятельность российских фальсификаций о якобы ведущей роли великорусского этноса в заселении края.

Ключевые слова: казачество, Кодак, Сечь, церковь, монахи, гетман, універсал.

Rev. Yurii Mytsyk (Kyiv). **On the History of Kodak and Its Area**

This article is devoted to the unexplored but important and currently central problem of the settlement of Ukraine’s Middle Dnipro River in the area of the modern city of Dnipro (Dnipropetrovsk) and its suburbs in the seventeenth and early of eighteenth century. New documents which are listed in the appendix to the article reveal the important role of Zaporozhian Cossacks in this process. There are also indications of the role of the Orthodox Mhar Monastery of St. Trinity which located here its crafts. These findings could disprove Russian arguments about the important role of the Great Russian ethnic people in the settling of this area.

Key words: Cossacks, Kodak, Host, church, monks, hetman, charter.